

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E AKAN NEHİR: "MEŞRUTİYET DÖNEMİ
OSMANLI AYDINLARININ AİLE, KADIN VE KIYAFET KONULARI HAKKINDAKİ
BAKIŞLARI"**

*Abdurrahman YALÇINKAYA**

Özet

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin üç yüz yıllık modernleşmesini sonucudur. Devletin içinde bulunduğu buhranı aşmanın formüllerinin arayışı içinde olan Osmanlı aydını, halkını bu zor durumdan kurtarma görevini kendine yüklemiştir. Meşrutiyet aydınlarının fikirleri Milli Mücadele'yi yürüten ve Cumhuriyet'i kuran kadroyu da etkilemiştir. Çünkü bu kadro Meşrutiyet döneminde eğitim almışlar, ona göre bir fikir ve ideal sahibi olmuşlar ve Cumhuriyet'ten itibaren bu fikirlerini hayata geçirmişlerdir.

Osmanlı'da kadının toplum içindeki yerini ve kıyafet tarzını eleştirip, Avrupa usulü kıyafetin benimsenmesinde ve kadın haklarının talep edilmesinde ve savunulmasında Meşrutiyet Dönemi aydınlarının fikrî olarak yazılarıyla, görsel olarak da gazete, dergilerin Avrupa modalarını sunmalarının etkisi büyüktür. Tabii ki söz konusu bu dönemde muhalif fikirleri dile getirenler de mevcuttu. Meşrutiyet Dönemi'ndeki bu tartışmalar, Cumhuriyet Dönemi inkılabları için bir ön hazırlık mesabesinde olmuştur.

Bu çalışmada Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşen önemli inkılablardan olan aile, kadın ve kıyafet meselesi hakkında Meşrutiyet dönemi aydınlarının basın, kitap ve risaleler aracılığıyla savundukları görüşler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Meşrutiyet aydınları, tesettür, kadın, kadın hakları, aile.

**THE RIVER FLOWING FROM THE OTTOMAN EMPIRE TO THE REPUBLIC:
"THE VIEWS OF THE OTTOMAN INTELLECTUALS OF THE LEGITIMACY PERIOD ON
THE ISSUES OF FAMILY, WOMEN AND CLOTHING"**

Abstract

The Republic of Turkey is the result of three hundred years of modernization of the Ottoman Empire. The Ottoman intellectuals, who were in search of formulas for overcoming the depression in which the state was in, set themselves the task of saving their people from this difficult situation. The ideas of the legitimacy intellectuals also influenced the cadre that waged the National Struggle and founded the Republic. As this staff was educated during the Legitimacy Period, they had an idea and ideal according to it and they realized these ideas since the Republic.

Newspapers, magazines and intellectuals of the Legitimacy Period had a great influence on the adoption of European-style clothing and the demand for women's rights, criticizing the place of women in society and the style of clothing in the Ottoman. Intellectuals of the period promoted and presented women's rights ideologically through the press and print media, and European fashions visually. Of course, there were also those who expressed opposing ideas during this period in question.

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, e-mail: mevlam_004@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3044-3294

These debates in the Legitimacy Period were a preliminary preparation for the revolutions of the Republican Period.

In this study, the opinions of the intellectuals of the Constitutional period about the issue of family, women and clothing, which is one of the important revolutions that took place in the Republican Period, were examined through the press, books and treatises.

Keywords: Legitimacy intellectuals, hijab, woman, women's rights, family.

Giriş

Cumhuriyet dönemindeki inkılâpların fikrî temellerini yeteri derecede kavrayabilmek için Meşrutiyet Dönemi aydınlarının Cumhuriyet Dönemi düşünce sistemi üzerindeki etkilerini anlamak gerekir. Gerçekten de Türkçülük akımının en büyük temsilcisi Ziya Gökalp'ın, ılımlı bir Batıcı düşünür olan Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ve diğer birçok aydının bu konudaki etkileri inkâr edilemez bir gerçektir.

Hedefine ulaşmış her inkılâp hareketinde inkılâbı gerçekleştiren liderlerin kendilerinden önceki düşünürlerin görüşlerinin etkisinde kaldıkları ve bunları az veya çok değişiklikle uyguladıkları tarihi bir gerçektir. Öyleyse Türk inkılâbı adı verilen sosyal değişimlerin fikrî hazırlık devresinin Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri olduğu rahatlıkla söylenebilir¹. Semih Yalçın'ın ifadesiyle "*Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı'nın bakiyesi üzerine tesis edilmiş bir tarihtir*"². Diğer bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti, İmparatorluktan millî devlete geçiş sürecinin bir sonucudur³.

II. Meşrutiyet döneminin önemli bir özelliği de bütün Osmanlı tarihi boyunca ıslahat taraftarlarıyla karşıtlarının savundukları düşüncelerin birer fikir akımı haline gelmesidir. Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük, v.b. fikir akımları, İmparatorluk yıkıldıktan sonra da devam etmiş ve politik hayatı etkilemişlerdir. Bu akımlar, imparatorluğu yıkılmaktan kurtaramamış ancak, Cumhuriyet'i kuracak kadroları etkilemiş ve onlara yol göstermiştir⁴.

1. Meşrutiyet Dönemi Aydınlarının Aile, Kadın ve Kıyafet Konuları Hakkındaki Bakışları

Osmanlı Devleti'nde *kadın* kelimesinin kullanılması hoş karşılanmıyordu. Ancak II. Meşrutiyet döneminde kadınlara daha çok *hanım* deniliyordu. II. Meşrutiyet döneminde yayın organlarının isimlerinde de *hanım* kelimesi yerine *kadın* kelimesinin daha sık kullanıldığı görülmektedir. Örneğin II. Meşrutiyet dönemindeki bazı dergilerin isimleri şöyledir: *Kadın (1908)*, *Kadınlar Dünyası (1913)*, *Kadınlar Âlemi (1914)*, *Kadınlık (1914)*, *Genç Kadın (1918)*⁵. II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarının eserlerinde, Türk toplumu ve onun temelini oluşturan aile içinde kadının yeri ve önemi nedir, ne olmalıdır, kıyafeti nasıl olmalıdır, kadın ev dışında çalışmalı mıdır, eskiden sahip oldukları ve bazı kültürlerin olumsuz etkileriyle kaybettikleri hak ve hürriyetlerine nasıl kavuşturulabilir, gibi sorulara cevap arandığı görülür.

Kılıçzade Hakkı Bey, *İtikadât-ı Batılâya İlân-ı Harp* isimli eserinde *aile ve kadın* konusunda şunları söylemiştir: "*Kadınlar nazarımızda muhteremdir, mukaddestir, mübecceldir. Kadınsız bir millet, millet olamaz. Bir milleti ikame ve idame edecek en birinci vasıta kadınlardır. Binaenaleyh kadınları vazifelerini ifa edecek surette yetiştirmek arzusundayız. Dinimiz kadınları, taallüm hususunda, erkeklerden asla tefrik etmemiştir. Bunları ayıran softalardır... Kadınlarımızın tahsil ve terbiyeleri ve bi'n-netice iyi bir aile teşkil edebilmeleri için kendilerine derece derece serbesti vermek isteriz. Onlar, biz istemeyiz deseler de yine vereceğiz... Onların da gidecek, gezecek, görecek,*

¹ Ercümen KURAN, Atatürkçülük Üzerine Denemeler, Ankara, 1981, s. 63.

² E. Semih YALÇIN, (2003). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nin Kaynakları, Berikan Yayınları, Ankara 2003, s. 256.

³ Taner ASLAN, "İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 21, Ağustos 2008, s. 355.

⁴ M. Çağlar KURTDAS, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 29, S. 1, Ocak - 2019, s. 405.) ss.399-411),

⁵ Serpil SANCAR, Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti. İstanbul 2014, İletişim Yayınları, s. 94.

*eğlenecek, izzet-i nefislerini, vakar ve haysiyetlerini artıracak mahalleri olsun". Kılıçzade Hakkı, softaların kadına bakışını ise şöyle tarif eder: "Softalık kadınlığın terakkisine düşmandır. Kadınlar okuyup yazamaz; kadınlar serbest olamaz; kadınların namaz için lazım gelen sureleri bellemesi kâfidir. Cemiyet-i beşeriyenin en mühim uzvu, bina-yı milletin temel taşı, insanlığın mürebbi-i evveli kadın olduğunu, softa asla düşünmez. Binaenaleyh kadınlar için terakki denilen şey onun nazarında bid'attir, haramdır"*⁶.

Batılılaşma hareketinin merkezi olarak kabul edilen ve Batıcılık fikir akımının yayın organı olan *İctihad* dergisinde Kılıçzade Hakkı tarafından yayımlanan "Pek Uyanık Bir Uyku" başlıklı iki makalede, kadın hakları konusunda Batıcıların gerçekleşmesini arzuladıkları istekler şöyle sıralanıyordu: "... *Câlis-i taht olan padişah hazretleri, küfüvleri olan hanedândan (Müslüman olmak müreccahtır) bir kız ile izdivaç edecek ve yalnız bir zevce-i meşruası olup resmen cevâri istifraş etmekten feragat edecektir... Kadınlar, diledikleri tarz ve biçimde telebbüs edip yalnız israf etmeyeceklerdir... Erkekler, kadınların ehemmiyetini takdir edip onlara hürmet ve riayet edecek... Kızlar, tahsilleri ve bekârlıkları müddetince Müslüman Boşnak ve Çerkezlerde câri olan adet-i müstahsine üzere asla tesettür etmeyecekleri gibi, velileri refakatinde oldukları halde, gerek yaşlı ve âlim erkekler ve gerek hem sinn-i küfüvleri olan namuslu ve terbiyeli delikanlılar ile edibane görüşüp hayat-ı umumiyeye karışacaklar...* " Bu şekilde birbirini önceden tanıyıp evlenen geçlerin evlilik ve aile hayatlarının daha sağlam olacağını belirten Kılıçzade Hakkı, böylece boşanmaların önüne geçilebileceğini ifade etmiştir⁷.

İlimli bir Batıcı aydın olan Celal Nuri, Türk kadını ve kadın hakları konusunda şunları yazmaktaydı: "*Türk kadınları, cemiyet-i beşeriyetin a'zâ-yı mahcûresidir. Kadının iştiraki olmadan bir cemiyet ilerleyemez. Kadınsız bir cemiyet, dilsiz bir adama benzer. Kadınları talimden, taallümden, mesai-yi muhtelifeye iştirakten, terakkiyat ve tekâmülata karışmaktan menedecek, ne naklî, ne aklî bir delilimiz yoktur. Yavaş yavaş bu örf-i kurûn-ı vustâilikten çıkmak, güürültüsüz, patırtısız, rezaletsiz çıkmak çarelerini düşünmez ve bulmazsak, biz Türkler ve Müslümanlar cemiyetçe muzmahill oluruz"*⁸. Türk kadınına serbesti verilmesini isteyen Celal Nuri, kadın haklarının âdeti bir numaralı savunucusu olmuştur. Celal Nuri, "*Bütün hukuk ve vezâifte kadın erkek müsavidir. Kadınlar için başka, erkekler için başka, hukuk, vezâif, tekâlif, ibâdât yoktur. Bir erkek her ne yapabilirse, bir kadın da aynıyla o işi yapabilir. Hiçbir nass kadınları hukuk-ı tabiiyye, mülkiye, medeniye ve hatta siyasiyeden mahrum etmez. Muamelâtta erkek ne ise, kadın da odur. Maatteessüf kadınların ahvalini felce uğratan İslamiyet değil, i'tiyâdâtıdır"*⁹, demiştir.

Dönemin önemli kadın yazarlarından Sabiha Zekeriya, 6 Mart 1919 tarihli *Büyük Mecmua*'da yayımlanan "*Türk Kadınlığının Terakkisi*" başlıklı makalesinde Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı toplumunu her sahada olumsuz etkilediğini, ancak kadın meselesinde elli senede meydana gelmeyecek ilerlemenin ve tekâmülün bu harp döneminde gerçekleştiğini belirtir. Sabiha Zekeriya, söz konusu makalesinde şunları söylemiştir: "... *Denilebilir ki harpten en ziyade müstefid olan kadınlık âlemidir. Bu zamana kadar yalnız gazete sahifelerinde yer bulan 'kadın hakkı', 'kadın vazifesi', umumi harpte az çok hakiki bir şekil almış, şe'nî bir hayata mazhar olmuştur. Kadınlar, eski zihniyete uymayan birçok yenilikler ve tahavvüller göstermişlerdir. Mesela kadınlar, devâire, ticarethanelere, fabrikalara girmişler; maddi-manevi hayatta her türlü mesaibe göğüs germişler, onların da hayatta mücadeleye elverişli bir kolu ve dimağı olduğunu ispat etmişlerdir. Dışçı mekteplerinde, Darülfünun'da bakteriyolojihanede çalışan hanımlar da buna güzel bir delildir"*. Aynı makalenin devamında fikir dünyasında da kadın meselesinin çok mesafe aldığını belirten Sabiha Zekeriya, son dönemde bu konuda bilhassa kadın yazarlar tarafından birçok eserin neşredildiğini söylemiştir¹⁰. Sabiha Zekeriya başka bir makalesinde ise kadın ve erkeğin birlikte çalışması ve tesettür konusunda ise görüşünü şöyle açıklamıştır: "*Bugün hayatın zaruretleri karşısında kadın ve erkek birbirinden ayrılmadığı gibi, fikir ve sa'y yolunda da birbirine dayanarak yürümek mecburiyetindedirler. Harp, bize bunun ne kadar*

⁶ Kılıçzade Hakkı, *İtikadât-ı Batılâya İlân-ı Harp*, İkinci Tab'ı, Şems Matbaası, Dersaadet 1336, s. 13-20.

⁷ Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İctihad*, 21 Şubat 1328, Numara: 55, s. 1226, 1228; *İctihad*, 7 Mart 1328, Numara: 57, s. 1261-1264.

⁸ Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, Çağaloğlu Matbaa-i İctihad, İstanbul 1330, s. 250-251

⁹ Celal Nuri, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331, s. 158-162

¹⁰ Sabiha Zekeriya, "Türk Kadınlığının Terakkisi", *Büyük Mecmua*, 6 Mart 1919, Numara: 1, s. 12.

canlı bir hakikat olduğunu gösterdi... Ahlak, kadının tesettürünü değil, ismet ve nezahetini ister. Bu ise bir başörtüsü, bir çarşaf ve sonra dersaneleri ayırmakla mümkün olan bir şey değildir"¹¹.

Toplumsal hayatta kadınların çalışma hakkı konusunda ise "Kadınlara Çalışma Hakkı" başlığıyla bir makale yazan Sabiha Zekeriya, şunları söylemiştir: "... Harp esnasında levazımda, harbiyede, kadınları çalıştırma cemiyetinde, müdafaa-i milliyede, sair birçok müesseselerde çalışan kadınlar harbin hitamıyla beraber sokaklara atıldı... Bugün kadını düştüğü sefalet ve mezelletten kurtarmak isteyenler varsa, lütfen ona iktisadî ve içtimâî hayatın kapılarını açsınlar; midelerini ve dimağlarını doyursunlar. İşte o vakit, Türk kadınının fazilet ve ulviyete perestîş eden o yüksek vakarını, hiçbir şeye değişmedikleri izzet-i nefislerini tanyacaklardır". Sabiha Zekeriya, makalenin devamında bir toplumda kadınların büyük haklara sahip olması, ancak kadınların içtimâî ve iktisadî faaliyetlerin içinde olmasıyla mümkün olduğunu belirtmiştir. Demokrasinin ilerlemesiyle kadınların daha fazla haklara sahip olacağını belirten Sabiha Zekeriya, "... İçtimâî faaliyetlere iştirak neticesinde de nikâh, talak, veraset, şahadet gibi aile cemiyetindeki mevkii ve haklarını da istemek salâhiyetini elde edeceklerdir", diyerek Cumhuriyet döneminde kadınların elde edeceği hakları önceden tahmin etmiştir¹².

Sabiha Zekeriya kadınlara seçimlerde oy kullanma hakkının verilmesi konusunda da sessiz kalmamıştır. "Kadınlar ve İntihabat" başlıklı makalesinde Sabiha Zekeriya, erkeklere sitem ederek duygularını şöyle ifade etmiştir: "... Biz de bu vatanın evladı, bu memleketin hayatı, istiklâlî için en ağır fedakârlıklara katlanan, yavrularını canından koparıp, hudutlarda kurban veren analarıyız. Hiç olmazsa ölen çocuklarımız namına bizim de söyleyecek sözümüz vardır. Evlatlarımızın kanunu asırlardan beri emen bu toprağa, biz herkesten ziyade merbûruz. Vatana karşı olan kayıtsızlıklarını ilan eden anasırı, müsirren intihabata iştirake davet ederken bizleri ihmal etmek hem günah, hem cinayettir"¹³.

Meşrutiyet dönemi İslamcı aydınları ise *aile ve kadın* konusunda, geleneksel aile yapısının korunması fikrini savunmuşlardır. Dönemin İslamcı dergi ve gazeteleri evlilikler içerisinde problemlerin baş göstermesi gibi hususlara dikkat çekerek aile kurumunun korunmasını öncelikli meseleler arasında saymışlardır. Aile konusu üzerine *Sırat-ı Müstakim* de Batıcıların savunduğu fikirleri eleştiren pek çok yazı yayımlanmıştır. Bu yazılardan birinde Hasan Hikmet, "*Medeniyet-i İslamiye'de, İslamiyet desâtir-i ictimâiyyesinin ruhu unutulurak Kuran-ı Kerim yerine, yabancı teamüller ikame olunmuştur. Bu keyfiyet, bünye-i içtimaiyemizi, aile teşkilatımızı temelinden sarsmıştır... Ruh-i medeniyetimize, hassasiyetimize tevafuk etmeyen siyasetlerin, taklitlerin mülkte kılındığı günden beri teavün azalmış, rakaha azalmış, aile hayatı zehirlenmiş, içtimâî tesanüt parçalanmış, cehalet dahi umumileşmiştir*" diyordu¹⁴.

İslamcı aydınlardan M. Şükrü ise "İslamiyet ve medeniyet" kavramlarının birbirlerinden ayrılmaz bir bütün olduğunu belirterek şunları söylemiştir: "*İslamiyet ve medeniyet, birincisi diğerinin mevkûf-u aleyhi, ikinci birincinin netice-i tabiyesidir... İslamiyet'in mani-i terakki olduğunu iddia edenler, medeniyetin üssü'l-esası İslamiyet olduğunu unutuyorlar*". M. Şükrü İslamiyet'in terakkiye engel olmadığını bilakis İslamiyet'in terakkiyi teşvik ettiğini İslam tarihinden örnekler vererek Cahiliye Dönemi vahşetinin İslamiyet sayesinde yok olduğunu ifade etmiştir¹⁵.

Buna karşılık Samizade Süreyya, Osmanlı Devleti'nde *aile* olgusunun durumuna yönelik *İctihad*'da bir makale kaleme aldı: "*İngilizlerin "Home Life" diye tebcil ettikleri aile hayatı bizde yoktur. Bu mefkudiyet bizi ne büyük bir mahrumiyete ilkâ ediyor. Babalarımız "The second Creator" hâlık-ı sâni olmaktan mütevellid bir gurur ve azametle ciğerparelerini takdir ve ta'zire amade. Bizde baba denilince mahilede çatık kaşlı, abûs-ül- vechli, amade-i feverân, bütün manası ile azametli bir adam teecessüm eder*". Avrupaî aile hayatı ile kendi aile hayatını mukayese eden yazar, aile biriminin problemlili bir yapı teşkil etmesinin sebebini iki farklı baba figürüne bağlamaktaydı. Samizade

¹¹ Sabiha Zekeriya, "Kız Darülfünunu Meselesi", Büyük Mecmua, 17 Nisan 1919, Numara: 5, s. 67.

¹² Sabiha Zekeriya, "Kadınlara Çalışma Hakkı", Büyük Mecmua, 18 Eylül 1919, Numara: 11, s. 170.

¹³ Sabiha Zekeriya, "Kadınlar ve İntihabat", Büyük Mecmua, 30 Teşrin-i evvel 1919, Numara: 14, s. 218.

¹⁴ Hasan Hikmet, "İctimâiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Hürriyet-i Nisvân", Sırat-ı Müstakim, 16 Mayıs 1339, S. 528-529, s.369.

¹⁵ M. Şükrü, "İslamiyet ve Medeniyet", Beyanu'l-Hak, 18 Kânun- sâni 1326, Adet: 95, s. 1779-1780.

Süreyya'ya göre "İngiliz baba" tipi ile "Türk baba" tipi nitelik bakımından birbirinden farklıdır ve bu noktada "Türk baba" tipinin sergilemiş olduğu katı kişiliği aile birimine zarar vermektedir¹⁶.

Aile birimini devletin varlığı ile özdeşleştiren ve bu manada aile olgusunun önemli bir yapıyı teşkil ettiğini ifade eden Abdullah Cevdet ise: "Bir milletin tecelliyat-ı hayatiyesinin kaffesi ancak maişet-i aileden sudûr eder" ifadesiyle millet ile aile yapısının birbirinden ayrılmaz bir bütün içerisinde yer aldığını söylüyordu¹⁷.

Tesettür konusunda da İslamcılar ile Batıcılar arasında basın organları üzerinden birçok tartışma yaşanmıştır. Bu noktada *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yer alan makalelerde genel olarak Batıcı entelektüellere karşı yürütülen kalem kavgaları dikkat çeker. Dönemin önde gelen İslamcı aydınlardan Mehmed Âkif ise aile kurumundaki bozulmayı farklı bir nedene bağlıyordu. Akif'in "Tevhîd Yâhud Feryâd" isimli şiirinde göre, devletin son döneminde kaybedilen savaşlar ve göçler, aile yaşantısını etkilediği gibi yurtları perişan olmuş ailelerin yeni bir yurt arayışında olduklarını belirtmiştir¹⁸. Mehmed Akif, Mısırlı ilim ve fikir adamı Muhammed Ferid Vecdi'nin *İslam Kadını* isimli kitabını tercüme ederek fasıllar halinde *Sırat-ı Müstakim*'de yayımlamıştır. Muhammed Ferid Vecdi bu kitabında kadınların eğitimi, tesettürü ve toplumsal hayattaki yeri ve görevleri üzerinde durmuştur. Ferid Vecdi *Sırat-ı Müstakim*'de "Kadın nedir?", sorusuna, "Kadın, şerif bir mahlûktur ki, Kudret-i Fatıra, onu nev-i insanîninin teksirine tahsis etmiştir, bu nazardan vazifesi gayet ulvidir. Erkek bu hususta onunla müsabakaya kudretyâb olamaz"¹⁹. Kadınların erkeklerle aynı ortamda çalışmalarının kadınlara haksızlık olduğunu belirten Ferid Vecdi, bu konuda şunları söylemiştir: "Kadınların efrad-ı ümem arasındaki esaretinin en çirkin şekli, biçarelerin zimam-ı iradetlerini boyunlarına dolayarak o nazenin vücutlarıyla, o rakik, o merhametle lebrîz, şefkatle meşbû' kalpleriyle, ruhlarıyla bu cedelgâh-ı maişette salıvermek; bir lokma ekmek bularak açlıktan ölmek için zavalluları erkeklerle omuz ölçmekte muztarr bırakmak; uzun günlerini, hatta gecelerinin de bir kısmını fabrikaların alevleri, dumanları içinde geçirmeye yahut sokak ortasında kalmaya, birçok sefaletzedegân-ı beşerî varlıktan nevmîd eden heycâ-yı mühîb-i medeniyet arasında sürünmeye sevk etmektir"²⁰. Muhammed Ferid Vecdi ayrıca, "Kadının erkek işleriyle iştigali mevâhibinin helakini, melekâtının intifasını, revnak ve behcetinin zevalini intac eder. heyet-i içtimaiye arasındaki mevkiini alçaltır. Cismaniyetini bozar. Aheng-i ümmeti haleldâr eder", demiştir²¹.

Tesettür konusunda ise "Tesettür, istiklâl-i nisvânın zâmin-i yegânesidir. Erkeklerin tahakkümünden masûniyetleri için kâfil-i münferiddir", diyen Ferid Vecdi, Batı medeniyetinin kadınlara verdiği iddia edilen hakları da "hürriyet-i kâzibe" olarak değerlendirmiş²² ve tesettür, "kadınları, hürriyet-i hakikiyelerinden vâye-dâr eder", diyerek tesettürün kadınların hürriyetinin bir esası olduğunu belirtmiştir²³. Tesettürün kadınların sağlığını bozduğu, evlenecek erkeğin kadının yüzünü görmemesinden dolayı, ileriki yıllarda boşanmalara sebep olduğu ve tesettürün kadınları eğitim ve kültür hayatını olumsuz etkilediği iddiaları için ise Ferid Vecdi, örtülü kadınların açık kadınlara göre daha sağlıklı olduğunu, boşanmaların Avrupa'da daha çok olduğunu, on iki yaşına kadar kızların çok iyi bir eğitim alabileceklerini ve tüm öğretmenlerinin kadın olduğu kızlara mahsus okulların yapılması şeklinde cevap vermiştir²⁴.

28 Ağustos 1324 tarihli *Sırat-ı Müstakim*'de ise Muhammed Ferid, Müslümanların, kadın meselesinde Batı'yı körü körüne taklit ettiklerine işaret ederek Avrupa'yı taklit etmenin, Batı'ya teslim olmak anlamına geldiğini şu ifadelerle belirtmiştir: "Taklit olunan ümmet-i kaviye, taklit eden ümmet-i zayıfaya dest-i tagallübünü uzatarak onun ecza-yı mürekkebesini tahlil eder" diyerek

¹⁶ Samizade Süreyya "Bizde Aile Hayatı", İctihad, 29 Mayıs 1330, S. 108, , s. 149.

¹⁷ Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", İctihad, 15 Teşrin-i Sâni 1327, S. 35, s. 913.

¹⁸ Mehmed Akif mezkûr şiirinde dönemin Türk ailesinin içinde bulunduğu durumunu şu mısralarla anlatmıştı: "Bir yanda yanar lânesi bin hâne- harabın, Bir yanda söner lem'sı milyonla şebâbın. Kalmış eli böğründe felaketzede mâder, Evladını görmüş kara topraklara, inler, Ağlar beriden bir sürü avare-i tâli', Nan-pâre için eyleyerek ırzını zayi, Bükmiş oradan boynunu binlerce yatimân, Me'vâ arıyor aileler lâne perişan". Mehmed Âkif ERSOY, *Tevhîd Yâhud Feryâd*, Safahat, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2014, s. 14-18.

¹⁹ Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 1. Fası", *Sırat-ı Müstakim*, 4 Eylül 1324, Adet: 4, s. 57.

²⁰ Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 5. Fası", *Sırat-ı Müstakim*, 2 Teşrin-i evvel 1324, Adet: 8, s. 122-127.

²¹ Mehmed Akif, "Müslüman Kadını, Bir Nazar-ı İcmâli", *Sırat-ı Müstakim*, 18 Kânun-i evvel 1324, Adet: 19, s. 303-304.

²² Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 9. Fası", *Sırat-ı Müstakim*, 23 Teşrin-i evvel 1324, Adet: 11, s.173-176.

²³ Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 10. Fası", *Sırat-ı Müstakim*, 6 Teşrin-i sani 1324, Adet: 13, s. 203-205.

²⁴ Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 10. Faslın Mâba'dı", *Sırat-ı Müstakim*, 13 Teşrin-i sani 1324, Adet: 14, s. 218-220.

Müslümanları bir ümmet yapan unsurların Batılılar tarafından yok edileceğini ifade etmiş ve bu durumun tehlikesine dikkat çekmiştir²⁵.

Muhammed Ferid Vecdi 11 Kanun-i evvel tarihli *Sırat-ı Müstakim*'de ise "Kadınların halini ıslâh için hangi tarzda terbiye daha muvafıktır?" sorusuna Fransız akademisyen ve siyaset adamı Jules Simon'un şu sözüyle cevap vermiştir: "Halk, 1848'de kadınların terbiye ve tehzibine itina edilmediğinden şikâyet ediyordu. Bugün ise bilakis o tehzibin hadd-i ifrata varmış olmasından müşteki bulunuyor... Kadın, kadın olarak kalmalıdır"²⁶. Yazar, Avrupa'da Amerika'da kadınları terbiye talim için uygulanan metotların başarılı olmadığını iddia etmiş ve bu durumun yine Batılı akademisyenlerin itirafıyla sabit olduğunu belirtmiştir²⁷.

Yine *Sırat-ı Müstakim*'de Musa Kazım ise insanlığın medeniyet hususunda en yüksek konuma gelmesinin ve mükemmelliğe erişebilmesinin ilk kaynağını "aile" kabul etmiştir. Diğer taraftan da insanlığın kalıcı olabilmesi için İslamî usullere uygun bir evlilik ve dolayısıyla ailenin gerekliliğini ifade etmiştir²⁸. Musa Kâzım, kadınların örtünmesini dinî esaslardan biri olarak görür ve bu konuda şunları da söylemiştir: "İşte şeriatımızda emrolunan şeylerden biri de muhadderât-ı İslamiye'nin kendilerine mahrem olmayan kimselerden tesettür etmeleridir ki, o da saçları dahi, dâhil olduğu halde vücutlarını ziynetten arı bir şey ile câlib-i şehvet olmayacak bir libas ile örtmekten ibarettir"²⁹.

Dönemin önemli isimlerinden Rıza Tevfik, kadın meselesini millet ve memleket meselesi olarak değerlendirmiş ve şunları söylemiştir: "Memleketimizi muhafaza edebilmek, milletimizi sefalet-i maddiye ve maneviyeden ve binaenaleyh girîve-i izmihlalden kurtarabilmek ile olur. Bunun için de bir terbiye-i mahsusa lazımdır. İnsanın ilk muhiti ana kucağıdır, sonra aile ocağıdır; ondan sonra cemiyettir. O halde ailemizin nısfını teşkil eden kadınlarımız, bu terbiyeden mahrum kalırsa bizim maddi ve manevi muhitimiz değişmemiş olur. Biz bu hâl ile diğer milletlere rekabet edemeyiz, kendimizi kurtaramayız. Vücut-i milletin yarısı meflûc kalır". Müslüman Osmanlı kadının yaşadığı sorunların birçok sebepten kaynaklandığını belirten Rıza Tevfik, bu durumun sebebi olarak İslâmiyet'i göstermenin büyük bir haksızlık olduğunu da ifade etmiştir³⁰.

Kadın meselesinin önemli bir safhası da kadınların eğitim hakkı konusudur. Meşrutiyet dönemi başında bu konu çokça yer bulabilmiştir. Örneğin dönemin önemli dergilerinden *İ'tisam*'da yazan Mahmudiye Vakıf Mektebi muallimlerinden M. Fevzi, "Terbiye-i Nisvân, Terbiye-i Milliyenin Mi'yarıdır", başlığıyla kaleme aldığı makalesinde şu hususlara değinir: "Mademki kadın beşerin nısfıdır, i'tilâ-yı beşeriyette mutlaka onun da dahl-i küllisi olacaktır. Hatta bunun için 'bir milletin nisvânı derece-i terakkisinin mizanıdır', düstur-i hakimanesi vaz' edilmiştir. Filhakika bu söz ne kadar ne kadar doğrudur. Nisvânı dinen, ahlaken, ilmen müterakki olan bir millet, hayat-ı cemiyette mühim bir rol ifa eder... Hiçbir din yoktur ki, kadınları muhterem tutarak onlara memba-ı fazilet ve edep sıfatlarını vermiş olmasın. İslamiyet, nisaiyâtta edyân-ı saireden daha ileri gitmiştir. Her dinden evvel, kadının ehliyet-i içtimaiyesini anlamış, onu edibe ve faziletkâr olmak şartıyla erkeklerle aynı hukuka nail etmiştir"³¹. M. Fevzi aynı başlıklı diğer bir makalesinde ise, bir milletin asırlardan beri benimsemiş olduğu dinî ve millî bir kıyafetini ufak bir işaretle derhal attığına Tarihin hiçbir döneminde rastlanılmadığını, belirtir. "Tecdüüd ve terakki libas ile değil, zihniyet ve seciyenin tebeddülü iledir, ahlak ve din iledir", diyerek kıyafetin değişmesi ile değil, düşünce ve karakterin değişmesi ile ilerlemenin mümkün olabileceğini savunur³².

Kadınların eğitim hakkı konusunda Samizade Süreyya ise "Terbiye-i Nisvân" başlıklı makalesinde, toplum olarak en önemli sorunlarımızdan birisinin "kadınlarımızın fakedân-ı irfanı, noksan-ı tezhibidir" diyor. Samizade Süreyya'ya göre, "Bir kavmin yarısı cehl ile nâ-şâd ise, öyle kalırsa, öbür yarısı hiçbir zaman ne olursa olsun ilim ile şâd olamaz... Terbiye-i etfâl, terbiye-i nisvânsız kâbil değildir, olamıyor. O halde terbiye-i nisvân hayat-ı içtimaiyemizde büyük, hakiki bir

²⁵ Mehmed Akif, "Müslüman Kadını", *Sırat-ı Müstakim*, 28 Ağustos 1324, Adet 3, s. 42-45.

²⁶ Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 13. Fasıl", *Sırat-ı Müstakim*, 11 Kânun-i evvel 1324, Adet: 18, s.285-286.

²⁷ Mehmed Akif, "Müslüman Kadını, Bir Nazar-ı İcmâli", *Sırat-ı Müstakim*, 18 Kânun-i evvel 1324, Adet: 19, s.303-304.

²⁸ Musa Kazım, "Hürriyet-Müsavât IV". *Sırat-ı Müstakim*, 4 Eylül 1324, Adet: 4, s. 54; Musa Kazım, "Hürriyet-Müsavât V". *Sırat-ı Müstakim* S. 5, 11 Eylül 1324, s. 68.

²⁹ Musa Kâzım, "Hürriyet-Müsavât", *Sırat-ı Müstakim*, S:2, 21 Ağustos 1324, s.21.

³⁰ Rıza Tevfik, "Kadın Meselesi Etrafında", *İctihad*, 23 Şubat 1329, Numara: 94, s. 2097-2101.

³¹ M. Fevzi, "Terbiye-i Nisvân, Terbiye-i Milliyenin Mi'yarıdır", *İ'tisam*, 8 Mayıs 1335, Adet: 24, s. 178-180.

³² M. Fevzi, "Terbiye-i Nisvân, Terbiye-i Milliyenin Mi'yarıdır", *İ'tisam*, 29 Mayıs 1335, Adet: 27, s. 220-222.

rol icra ediyor". Makalenin devamında Samizade Süreyya, sayı ve nitelik açısından kız mekteplerinin erkek mektepleri düzeyinde olmamalarının sebebi olarak "İstibdâd Dönemi" yöneticilerinin politikasını görür. Çünkü talim-terbiye görmüş bir annenin yetiştireceği çocuk hür fikirli olacak ve bu da o yöneticilerin işine gelmeyecekti. Avrupalıların, "Bir milletin nisvânı, derece-i terakkisinin mizanıdır" felsefesiyle hareket ettiklerini belirten Samizade Süreyya, "evlad-ı vatanın ikbâl ve istikbâlî kadınların yed-i iktidarında olduğunu" belirtmiş ve annelerin ne kadar mukaddes ve kıymetli vazifelerinin olduğuna dikkat çekmiştir³³.

Darülmualimât'tan mezun kadınlarından biri olan Fatma Nezihe ise *Beyanülhak*'da "Tahsil-i Nisvân" başlığıyla yayımlanan makalesinde, kadınlarımızın İslamî terbiye sınırları içinde hareket ettikleri geçmiş dönemlerde toplum içerisinde en az erkekler kadar etkili olduklarını söylemiştir. Fatma Nezihe makalenin devamında, ancak Müslümanların daha sonra maarif, tahsil ve terbiye konularında geri kalmaları üzerine, bu eksiklikleri Batı'dan alırken teshil ve terbiye yerine onların yaşam tarzını almamız, Müslüman kadını ahlaken zedelemiş ve aile yapımızı bozduğunu iddia etmiş ve şunları söylemiştir: "Biz Garp'tan maarif tahsili yerine, onların işimize gelmeyen, dinimizle münasebeti olmaya, münasebetsizliği az bir teemmül ile anlaşılacak ahlaksızlıklarını taklitten başka bir şey almadık. Ve tarik-i temeddünü o ahlaksızlıklardan ibaret bildik. Kendimizi modalara, israflara kapturdık, bir giydiğimizi bir daha giymemek, erkeklerimizin aldığı şeyleri beğenmemek... gibi halâtta Avrupa kadınlarını taklit ettik. Bu gibi münasebetsizliklere hayat-ı aileyi feda ettik"³⁴.

Kadın meselesi hakkında *Sebilürreşad*'da Mahmud Esat ise, Meşrutiyet'in ilanından beri "Kadın Meselesi"nin sadece tesettür meselesinden ibaret olduğunu söyleyenlere cevaben, "... Ey beş seneden beri 'tesettür-i nisvân' meselesi hakkında icâle-i kalem eden muharrir-i kirâm! Sizin İstanbul'unuzda kadınlar şöyle dursun, erkeklerinizin içinde okur-yazar kaç kişiniz vardır? Meşrutiyet'ten beri talim ve terbiye-i nisvân hususunda ne kadar terakki husule getirdiniz? Kadınlarınızı, Atina'da tahsil görmüş, ne idiği belirsiz bir takım hekim bozuntularının dest-i tahripkârisine teslim ediyorsunuz. Onları tedavi edecek bir tabibe-i Müslime yetiştirdiniz mi yahut yetiştirmeye teşebbüs ettiniz mi? Kadınlara dair böyle halledilecek binlerle mesâil durup durur iken şekle ait bir meselenin etrafında dolaşip duruyorsunuz" demiştir. Mahmud Esat, tesettürün Kur'an ve Sünnet ile sabit bir İslamî emir olduğunu ve kadınlarımıza İslamiyet'in kadınlara verdiği hakları eğer verirsek Avrupalı kadınların bile bu duruma gıpta edeceklerini de belirtmiştir³⁵.

Bu dönemde İslamcı kimliğiyle tanınan önemli bir kadın yazar da Fatma Aliye'dir. *Hanımlara Mahsus Gazete*'yi çıkartan Fatma Aliye, yazılarında İslam'ın kadın haklarına engel olmadığını, Osmanlı-İslam kadınlarının ilerlediğini ve kadın haklarına hâkim olduğunu anlatmaya çalışmıştır. 22 Teşrin-i sani 1917'de *Yeni Mecmua*'da yazdığı "Kadın Nedir?" isimli makalesinde Orta Asya Türklerinde kadınların da erkekler gibi askerî eğitim aldıkları, savaşlarda cengâverlik yaptıklarından bahseden Fatma Aliye³⁶, "Tarik-i Mesaide Kadın" başlıklı makalesinde ise İslam tarihinden örnekler vererek, kadınların hayatın her safhasında erkekler kadar aktif olduklarını şöyle ifade etmiştir: "Şu zamanda kadınlara Mekteb-i Hukuk küşadıyla dava vekâleti silkine kabulü istib'ad olunamaz... Darülfünun kürsi-i tedrisinde dahi müderriseler görülmesine taaccüp edilemez. Zira evvelki İslam kadınları da o mevkii işgal eyleyip birçok ulema-yı ricale icazetler veren pek çok âlimlerimiz bulunmuştur"³⁷.

Dönemin Fatih Dersiâmlarından İskilipli Mehmet Atıf ise "Tesettür-i Şer'î" isimli risalesinde iki çeşit tesettürün olduğunu belirtir. Birinci çeşit tesettür, buluğa eren her Müslüman kadının "cilbâb" ile başından itibaren tüm bedenini örtecek geniş bir elbise yani çarşaf ile vücudunu tamamen örtmek ve mahrem olamayan erkeklerle göstermemektir. İkinci çeşit tesettür ise bir mecburiyet olmadıkça kadınların evlerinden çıkıp yabancı erkeklerle "ihtilat" yani görüşmemektir. Mehmet Atıf bu risalesinde tesettür hakkında ayetler ve hadisler ışığında tesettürün İslam'daki önemini açıklamış,

³³ Samizade Süreyya, Taarüf-i Müslimîn, 25 Teşrin-i sani, 1326, C. II, s. 3-5.

³⁴ Fatma Nezihe, Beyanülhak, 16 Ağustos 1326, Adet: 75, s. 1455-1456.

³⁵ Mahmud Esat, "Tesettür-i Nisvân Meselesi Hakkında Son Bir Söz", Sebilürreşad, 2 Kânun-i sani 1329, Adet: 279, s. 289-290.

³⁶ Fatma Aliye, "Kadın Nedir?", Yeni Mecmua, 22 Teşrin-i sani 1917, Sayı: 20, s. 417-417.

³⁷ Fatma Aliye, "Tarik-i Mesaide Kadın", Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, 1 Kânun-i evvel 1917, Numara: 13-44, s. 291-292.

kadının el ve yüzünün örtülüp örtülmemesi konusunda mezheplerin farklı görüşlerine de yer vermiştir³⁸.

İslamcı ve Batıcı aydınların yanı sıra Türkçü aydınlar da yazılarında "Aile ve Kadın" meselesine önem vermişlerdir. Bu bağlamda Ethem Nejat aile mefhumunu, hayatın ve toplumun en mükemmel aynası olarak görürken³⁹, Nafi Atuf şunları ise söylemiştir: "Bizde kadınlık ve kızlık meselelerinden sık sık bahsedilmesine bakılırsa, bu mesele kendiliğinden bahse liyakat kazanmıştır demek. Filhakika şimdiye kadar da bu mesele etrafında yazılmış değildir. Hatta kadınlar, hukuklarını muhafaza için cemiyetler teşkil eyledikleri gibi aynı maksatla gazeteler, mecmualar dahi çıkarmışlardı... Ancak bütün bu yazılar bizde hakikatte mevcut bir cereyanı ifade etmekten çok uzaktılar... Beşeriyet, bütün haklarını pek çok mücadeleden sonra kazandı. İçtimai meseleler, hükmi ve kimyevî düsturlar gibi her memlekette aynı şekilde mevzu bahis edilemezdi... Pek çok genç arkadaşlarımız tanıdıkları kız olmadığı için ve tanımayarak evlendikleri takdirde mesud olamayacakları endişesiyle evlenmekten sarf-ı nazar ediyorlar..." Nafi Atuf bu makalesinde aile müessesesinin sağlam zemine oturması konusunda mevcut literatürün yetersizliği ve görücü usulü yerine bireylerin birbirini tanıyabileceği yeni usullerin gerekliliği, yapılacak olan evliliklerde iki tarafında rızasının alınması gibi hususların altını çizmiştir⁴⁰.

Konyalı Ahmet Şevki de *Beyanülhak*'da Avrupa'nın her açıdan örnek alınmaması gerektiğini ve Avrupaî hayat tarzının, bizim hayat tarzımıza uygun olmadığını şöyle belirtmiştir: "Son zamanlarda Avrupa'da adeta kadınlarla erkeklerin arasında fitri bir fark olduğu iddiasıyla her erkek kadınların ve her kadın erkeklerin gördüğü işi görebilmek ve kadınlar erkeklerden geri kalmamak iddiasında uğraşan birçok kadın olduğu gibi bu sınıf kadınları alkışlayan erkeklerde az değildir. Bu esasa binaen tarz-ı hayat ve mesaimiz Avrupa tarzı maişetine benzemelidir iddiasında ısrar edenler her şeyi körü körüne Avrupa'da görür ise iyi, göremez ise fenalıkla ithamdan geri kalmıyorlar. Avrupa tarz-ı hayatı bizim tarz-ı hayatımıza taban tabana zıttır..."⁴¹.

27 Nisan 1338 tarihli *Sebilürreşâd* dergisinde yayımlanan "Türk Kadını Frenkleşiyor" başlıklı imzasız makalede ise kadın meselesi konusunda şu hususlara değinilmiştir: "Libas ile ruh doğrudan doğruya birer eser ve müessirdirler. Misal olarak söyleyeyim ki, ihtiyar bir kadın genç kisvesine girse bariz hareket ve tavırlarıyla genç olmak istediği görülür... İşte bu hadise kisve ve libasın ruhla olan münasebetine aittir. Binaenaleyh bu tesir ve münasebetin ahlak üzerinde mühim tecelliyatı vardır. Kadın aynaya baktığı vakit, orada gördüğü tablonun bedîi ifadesindeki kuvvete, en müsahhar sözlerden daha mutî bir teslimiyet gösterir... Şu halde sokağa çıkmak üzere aynadan ayrılan kadının baş tualinden iskarpinlerine kadar bütün eczasının teşkil ettiği heyet-i umumiyeden husule gelen bedîi ifade eğer: 'Ben Frenk kadınıyım', diyorsa sahibesi hissetmeden, farkına varmadan kuvvetli kamçılarla Frenk olmaya koşar... Ben bu kisve ile Türk kadının elinde şampanya kadehi görüyor ve bu kisvelerin tesir-i ruhîsi altında husule gelen tavırlarda kadril oyununa müheyya bir ifade seziyorum. Onun elinde kitap, kucağında çocuk, karşısında zevci yoktur..."⁴².

Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti'nin yayın organı *Kadınlar Dünyası* yazarlarından Nimet Cemil Osmanlı'daki kadınların durumu hakkında şu hususları söyler: "Bizde kız mektepleri erkek mekteplerinin onda biri nispetindedir. Bizde kadınların yüzde doksanı hiç tahsil görmemiştir, belki okuma yazma bilmez... Bizde kadın, köyde hayvanlar ile beraber çift sürer, şehirlerde erkeklere yalnız alet-i zevk ve hizmetçi olur... Bizde kadını kocası istediği zaman bilâ-sebep tatlik eder. Kapı dışarı atar... Bizde kadın şarkı söyleyemez, dans etmez, saz çalsa bile gizli çalar... Bizde kadın umumi mahallerde gülebilmek şöyle dursun hızlı lakırdı bile edemez, herkesin nazarı talibi altında ezilir... Bizde kadın sokaklarda mesirelerde siyah peçe altında hüviyeti meçhul koyun sürüsü gibi gezer... Bizde kadın zevciyle bir lokantaya oturup yemek yiyemez... Bizde kadın ecnebi kadınların gezdikleri bahçelerde gezemez... Bizde kadın erkekler ile beraber ziyafetlere iştirak edemez... Bizde kadın açık pencerenin önüne bile oturamaz..."⁴³.

³⁸ İskilipli Mehmet Atıf, *Tesettür-i Şer'î*, Matbaa-i Âmiri, İstanbul 1329, s. 1-16.

³⁹ Ethem Nejat, "Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile", *Türk Yurdu*, C. I, S. 8, 23 Şubat 1327. s. 244.

⁴⁰ Nafi Atuf, "Aile Münasebetlerimiz", *Türk Yurdu*, C. 14, S. 8 (158), 15 Haziran 1334, s. 252-254.

⁴¹ Konyalı Ahmed Şevki, "Müslümanlarda Aile Hayatı", *Beyanülhak*, C. 2, S. 71, 19 Temmuz 1326, s. 1392-1393.

⁴² Sebilürreşâd, "Türk Kadını Frenkleşiyor", 27 Nisan 1338, Adet: 499, s. 54-55.

⁴³ Nimet Cemil, *Kadınlar Dünyası*, 9 Mayıs 1330, Numara: 142, s. 4-5.

Malumat gazetesinde Mustafa Fazıl ise kadınların eğitim hakkı bu konusunda, "Kızlara, evvel-be-evvel akaid-i diniyelerini öğretmeli... akaid-i diniyeleri yoluna girince hesap, yazı, lisanın kavaid-i sarfiye ve nahaviyesini öğrendikten sonra biraz da Tarih ile Coğrafya göstermeli, elsine-i ecnebiyeden hiçbirini tedris etmemeli" demiş ve mekteplerden mezun olacak kızların ev işlerini, elbise dikmeyi ve çocuk bakmayı bilmelerinin gerekli ve yeterli olduğunu belirtmiştir⁴⁴.

Dönemin önemli kadın yazarlarından Müfide Ferid, Darülfünun'a giden kızların zaten iş hayatında erkeklerin arasında olacağından dolayı, kızların Darülfünun'da erkeklerle birlikte eğitim almaları gerektiğini savunmuştur. Müfide Ferid, *Büyük Mecmua*'daki makalesinde şu hususlara değinmiştir: "Kızlarımıza ve oğullarımıza iyi bir terbiye, metin bir ahlak, kuvvetli bir irade ve büyük bir izzet-i nefis vermeye çalışalım... Farz edelim ki bu arada birçok münasebetsizlikler olsun. Olabilir. Lakin bu öyle elim bir safha ki, bundan geçmeden kemale vusulün inkânı yoktur. Bu bir istihale ve tekâmül devresidir. Bu arada eski adetlerle, yeni ihtiyaçların tesadüm ettiği bu fırtınalı devirde, birçok kazazedeler olabilir. Fakat bu zararlar, istikbalde kazanacağımız faydaların yanında pek ehemmiyetsiz kalır. Bu geçici, zaruri ve oldukça karanlık devirden sonra açılacak hayatta ise artık kadınlar ve erkekler vazife-i içtimaiye ve ahlakiyelerini idrak etmiş olacaktırlar. İşte insanları düşmekten menedecek çare budur. Yoksa ne harem, ne selamlık, ne çarşaf, ne peçe, ne de ayrı mektepler"⁴⁵.

20 Haziran 1327 tarihli Beyan-ı'l-hak'ta Selanik Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye tarafından neşredilen makalede, "Kadınların terbiye-i evlat hususunda ehemmiyet-i azimeleri vardır. Biz de arzu ederiz ki kadınlarımız okusunlar, cahile kalmasınlar. Fakat bunların okuması, piyano çalmak, roman yazmak, adab ve adât-ı milliyemize hor bakacak derecede şıklaşmalarını hiçbir surette istemiyoruz. Ancak meşru ve makul bir surette okumalarını herhalde arzu ediyoruz", diyerek kadınların eğitimi konusunda kendilerine göre bir çerçeve belirlemektedir⁴⁶.

Meşrutiyet devrinin önde gelen yazarlarından biri olan Kılıçzade Hakkı kılık kıyafet konusunda, kıyafetimizin milli olmadığını ve şapka giymenin İslamiyet açısından hiçbir sakıncası olmadığını açıklarken şöyle diyordu: "Türkiye'de ittihad-ı efkârın mevcut olmadığına en birinci delil esaslı ve milli bir kıyafetimizin mevcut olmaması, yani herkesin istediğini giymesidir. İttihad-ı efkâr, âsârını mutlaka her şeyde gösterir. Onun için bu cihet ihmal edilmeyecek bir keyfiyettir. Müslümanlığın kıyafet-i mahsûsası olmadığına nazaran şapka giyilmesinde hiçbir zarar yoktur. Ecdadımızı giydikleri kavuklar hiç olmazsa memleketimizde imal olunuyordu. Hâlbuki feslerimiz Avrupa'dan geliyor"⁴⁷. Kılıçzade Hakkı, *İctihad*'da yazdığı bir makalesinde gelecekteki Türkiye'yi şöyle hayal ediyordu: "... Askerlerin başlarına giydikleri kalpaklar dahi tebeddül olunup ecdadımızın kullandıkları miğferlere müşabih ve fakat zaman-ı hazır nezaketine muvafık bir siperli miğger-i serpuş-i askerî ittihaz edilecektir. Bu suretle efrad-ı askeriye harp zamanında yağmurdan ve ziyadan dolayı ateşi kesmeyecektir"⁴⁸.

Batıcılardan Celal Nuri ise tesettürün Müslümanlara özgü bir şey olmadığını, diğer dinlerde de tesettürün olduğunu, zulüm ve baskının olduğu her yerde kapanma ve gizlenmenin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Celal Nuri, ayrıca bu şekildeki giyim-kuşam ile şerefli ve ahlaklı olma noktasında birbirini destekler bir alaka olmadığını da vurgulamıştır⁴⁹.

Abdullah Cevdet ise *Sırat-ı Müstakim*'de yayımlanan ve tesettürü savunan yazılara cevaben "Müslümanlık ne çarşaf içindedir, ne de serpuş altındadır. Müslümanlık işlerde ve fiillerdedir. Hatta kalpte olan Müslümanlık bile ispata muhtaçtır. Asıl Müslümanlık bizlere çoktan veda etmiştir..." demektedir. Yine Abdullah Cevdet, *Sırat-ı Müstakim*'in tesettür konusundaki tutumunu ve Batı medeniyetini "Avrupa medeniyet-i hayvaniyesi" olarak tavsif etmesini sert bir dille eleştirmiş ve "tesettürün -farz-ı mahal- ref'i adeta İslamiyet'in bize vedaı demek olur" şeklinde yorumlanmasından duyduğu rahatsızlığını dile getirmiştir⁵⁰.

⁴⁴ Mustafa Fazıl, "Kızların Talim ve Terbiyesi I", *Malumat*, 26 Mayıs 1310, Numara 16, s. 125-126.

⁴⁵ Müfide Ferid, "Darülfünun'da Kadın", *Büyük Mecmua*, 23 Nisan 1335, Numara: 6, s. 90.

⁴⁶ Selanik Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye, "Tesettür-i Şer'i", *Beyan-ı'l-Hak*, 20 Haziran 1327, Adet: 117, s. 2135-2136.

⁴⁷ Kılıçzade Hakkı, *Akvemü's Siyer Münasebetiyle Yusuf Suad Efendi'ye Tahsisen Softalara Ta'mimen Son Cevap*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, Birinci Tab', İstanbul, 1331, s. 196-197.

⁴⁸ Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İctihad*, 21 Şubat 1328, Numara: 55, 21 Şubat 1328, s. 1226- 1228.

⁴⁹ Celal Nuri, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331, s. 195-196.

⁵⁰ Abdullah Cevdet, "Tesettür Meselesi", *İctihad*, 15 Ağustos 1327, Numara: 29, s.809-811.

Abdullah Cevdet *İctihad*'da yayınlanan "Şapka-Fes" adlı makalesinde "Hükkâmımızın serpuşlarından evvel serlerinin değişmesi lazımdır... Büyük millet olmak istiyorsak, büyük milletlerin evsafına mâlik olmamız iktiza eder" dedikten sonra, şapkanın Panama vadilerinde yetişen nazik ve hafif bir bitkiden yapılmış başlık olduğunu, fesin ne atalarımızın ve ne de Peygamberimizin başlığı olduğunu ifade ederek, gözü şiddetli ışıktan da koruyabilecek olan şapkanın giyilmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığını yazıyordu⁵¹. Şapka konusunda birçok yazının yayımlandığı *İctihad* dergisinde "Şapkanın Tarihi" başlıklı bir yazı da yayımlanmıştır. Buna göre, "Şapka, Hıristiyan serpuşu değil, min-el kadim bir Müslüman serpuşudur. Şapkayı, her milletten evvel Şimal-i Afrika Müslümanları o havalinin şiddetli güneşine karşı bir siper şeklinde imal ve sevk-i ihtiyaç ile istimal etmişlerdir... Hatta vaktiyle Trablusgarp Fırka Kumandanlığı mahalli serpuş numunesi olarak Abdulhamid-i Sâni'ye bu büyük hasır şapkalardan bir tanesini bilhassa takdim etmişti... Şurası da var ki İslamiyet hususunda bizden daha mutaassıp olan Afgan milleti, merhum Emir Habibullah Han zamanında ordusuna şapka giydirmek suretiyle bize takdim etmiş ve bu hal orada hiçbir itirazı mucip olmamıştı. İşte bütün bu izahat gösteriyor ki Hıristiyanlar şapkayı Müslümanlardan almışlar ve biz Müslümanlar da şimdi tekrar Hıristiyanlardan aldığımız için bir takım cahiller bunu bir küfür alameti göstermek istemişlerdi. Bunlar din ve imanın başlıkta değil, başta olacağını anlamamışlardı"⁵².

Şapka giyilmesi konusunda dönemin İslamcı isimlerinden İskilipli Mehmet Atıf, şapkanın İslam'a aykırı bir kıyafet olduğunu belirttiği "Frenk Mukallitliği ve Şapka" adıyla yazdığı risalede şu hususlara değinmiştir. "... Bir Müslüman'ın şîâr ve alamet-i küfür addolunan bir şeyi bi'lâ-zarure giyinmek veya takınmak suretiyle gayr-i Müslimlere taklidi ve kendisini onlara benzetmesi şer'an menhi memnu'dur... Şapka, örfe şîâr-ı küfür, yani gayr-i Müslimlerin, Müslümanlardan temayüzüne alamet olan baş kisvesidir"⁵³.

Meşrutiyet Dönemi aydınları arasında tartışılan bir konuda "taaddüd-i zevcât" yani çok eşle evlilik meselesidir. Dönemin Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi, *Beyanül Hak*'ta yayımlanan "Din-i İslâm'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden Taaddüd-i Zevcât" başlıklı makalesinde taaddüd-i zevcâtı savunmuş ve "Taaddüd-i zevcât, kitap, sünnet ve icma-ı ümmet ile meşrudur", demiştir. Mustafa Sabri Efendi, İslâm'a göre çok eşle evliliğin mümkün olduğunu, ancak kocanın eşleri arasında her açıdan adaletle muamelede bulunması gerektiği hususuna dikkat çekmiştir. "Din-i İslâm'da taaddüd-i zevcât, fiilen vacip değil, caizdir", diyen Mustafa Sabri Efendi, ancak taaddüd-i zevcâtı kabul etmemek ya da buna itiraz etmek Allah'a ve Peygambere karşı gelmek olduğunu belirtmiştir⁵⁴. Aynı konuda Aksekili Ahmed Hamdi ise *Sebilürreşad*'da, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât" başlığıyla altı adet makale yayımlamıştır. Aksekili Ahmed Hamdi, taaddüd-i zevcât meselesine karşı çıkanları "ecânibden başka, içimizde İslâmiyet'i ağızdan belleyenler, avamdan öğrenenler, Müslümanlığı İslâmların haliyle mukayese edenler", olarak nitelemiş ve bu meselenin "erkân-ı İslâmiye'den" olmadığını, zaruri hallerde başvurulacak bir ruhsat olduğunu söylemiştir⁵⁵. Aksekili Ahmed Hamdi ikinci makalesinde taaddüd-i zevcâtın bir sebebi olarak erkek ile kadın arasındaki fiziksel farklılık olduğunu; erkeğin kadından daha çok ailenin maiyeti için, kadının da çocuk büyütme ve terbiyesinde daha başarılı olduğunu belirtmiştir⁵⁶. Aksekili Ahmed Hefamdi, erkek fitraten kadının hâmisî ve koruyucusu olduğundan, kadın ile erkeği bu konuda eşit kabul etmek bir nevi cinayet olduğunu⁵⁷, taaddüd-i zevcât ile ancak toplumda zinanın önlendiğini⁵⁸ ve bu durumun toplumun menfaatine olduğunu iddia etmiştir⁵⁹. Aksekili Ahmed Hamdi son makalesinde ise Mısırlı İslâm âlimi Şeyh Muhammed Abduh'un bu konudaki söylediklerini anlatmış ve "taaddüd-i zevcât, İslâmiyet'in vaz'eylediği bir şey değildir; pek eski zamanlardan beri en fena bir tarzda câri olan bir

⁵¹ Abdullah Cevdet. "Şapka-Fes", *İctihad*, No: 169,1 Eylül 1924, s. 3413-3414.

⁵² "Şapkanın Tarihi", *İctihad*, 15 Kanun-i evvel 1925, Nu: 194, s. 3716.

⁵³ İskilipli Mehmet Atıf, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, Matbaa-i Kader, İstanbul 1340, s. 1-33.

⁵⁴ Mustafa Sabri Efendi, "Din-i İslâm'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden Taaddüd-i Zevcât", *Beyanül Hak*, 1 Kânun-i evvel 1324, Adet: 11, s. 226-231.

⁵⁵ Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât I", *Sebilürreşâd*, 5 Kânun-i evvel 1329, Adet: 275, s. 226-228.

⁵⁶ Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât II", *Sebilürreşâd*, 12 Kânun-i evvel 1329, Adet: 276, s. 243-244.

⁵⁷ Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât III", *Sebilürreşâd*, 19 Kânun-i evvel 1329, Adet: 277, s. 258-260.

⁵⁸ Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât IV", *Sebilürreşâd*, 9 Kânun-i sani 1329, Adet: 280, s. 309-312.

⁵⁹ Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât V", *Sebilürreşâd*, 2 Şubat 1329, Adet: 284, s. 379-381.

adettir. İslâmiyet'in bunda bir tesiri var ise o da bu meseleyi tenkîh ve tehzîb ederek meşru bir hale getirerek ifrağ etmesidir", yorumunu yapmıştır⁶⁰.

Dârülfünun müderrislerinden Mansurizade Mehmed Said ise İslâm Dini'nde taaddüd-i zevcât konusunun, yerine getirilmesi gereken bir hüküm olarak bilinmesinden dolayı Avrupalılar tarafından en çok eleştirildiği ve itiraz edildiğini belirtir. Mansurizade Mehmed Said, İslâm Dini'nde taaddüd-i zevcâtın hükümdarın emriyle yasaklanabilecek kadar sıradan bir uygulama olduğu hükmü, İslâm âlimleri tarafından kabul ve izhar edilirse, bu eleştiri ve itirazların son bulacağını da iddia eder⁶¹. Mansurizade Mehmed Said'in bu iddiasına karşı *Sebilürreşâd* dergisinde bir makale yayımlanması üzerine, kendisi buna cevap olarak şunları söylemiştir: "*Evet, İslâmiyet'te taaddüd-i zevcâtın cevazında şüphe yoktur. Fakat ululemrin bunu menetmekte salahiyeti olduğuna şüphe olunamaz. Bu da ahkâm-ı sariha-i İslâmiye'dendir*"⁶².

Mansurizade Mehmed Said'in bu açıklamaları üzerine yine Dârülfünun müderrislerinden Ahmed Naim, "*Müdafaât-ı Diniye: Taaddüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men Olunabilirmiş*", başlığıyla 15 Mayıs tarihli *Sebilürreşâd*'da yayımladığı makalesinde, bu durumun Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e yeri olmadığını, Frenklerin itirazı korkusundan ve kendini Frenklere beğendirme çabasından kaynaklandığını belirtmiştir⁶³.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin üç yüz yıllık modernleşme çabasının sonucunda ortaya çıkmış bir siyasi yapıdır. Diğer bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti, İmparatorluktan millî devlete geçiş sürecinin bir sonucudur. Bu süreçte Meşrutiyet dönemi aydınlarının etkisi inkâr edilemez.

Meşrutiyet dönemi aydınları birçok mesele hakkında olduğu gibi, kadın hakları, aile, tesettür, eğitim, medrese-mektep, hurûfat ve dil meselelerinde görüş beyan etmişlerdir. Bu görüşler gazete, dergi, kitap ve risaleler üzerinden kamuoyu ile paylaşılmıştır. Meşrutiyet döneminin Batıcıları için tek hedef daha çok Batılılaşma idi. Batıcılar için Batılılaşma, bir tercih meselesi değil, bir bekâ meselesiydi. Yapılması gereken Avrupa uygarlığının tamamen kabulü ve Türkiye'nin uygar Avrupa'nın bir parçası haline gelmesiydi. Dönemin İslâmcı aydınları ise Batı'nın sadece fen, ilim ve sanayisinin alınmasını savunuyorlardı. Onlara göre dinsiz bir toplum olsak da Avrupa bizi sevmeyecek. İslâmcı aydınlara göre ilerlememiz gerekir ancak ve ancak Müslümanlığımızı kaybetmemek şartıyla.

Kadın hakları, aile ve kıyafet meselelerinde dönemin aydınlarının görüşlerini şöyle özetleyebiliriz. Batıcı aydınlarından Kılıçzade Hakkı kadınların da erkekler gibi eğitim hakkı, dışarı çıkıp gezme-eğlenme hakkının olması gerektiğini savunmuştur. Celal Nuri ise medeni bir toplumun inşası için ancak kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olmalarıyla mümkün olabileceği görüşündedir. Dönemin Kadın yazarlarından Sabiha Zekeriya, hayatın her safhasında erkeğin yanında yer alan kadınların, boşanma, miras ve seçimlere katılma hakkının olması gerektiğini belirtmiştir.

İslâmcı aydınlar ise aile ve kadın konusunda, daha çok geleneksel aile yapısının korunması fikrini savunmuşlardır. Dönemin İslâmcı dergi ve gazeteleri evlilikler içerisinde problemlerin baş göstermesi gibi hususlara dikkat çekerek, aile yapısının İslâmî kaideler çerçevesinde korunmasını istemişlerdir. İslâmcı aydınlardan Hasan Hikmet, toplumda ve aile hayatında İslâmî düsturların yerine yabancı teamüllerin ikame edildiğini ve bunun mahzurlarına değinirken, M. Şükrü ise İslâmiyet ile medeniyetin ayrılmaz bir bütün olduğu için İslâmiyet'in ilerlememize engel olmadığını belirtmiştir. Mehmed Akif de Batı'yı her yönden taklit etmenin, onlar gibi giyinmenin, onlar gibi düşünmenin ve onlar gibi bir hayat şekli benimsemenin sakıncalarına dikkat çekmiştir.

⁶⁰ Aksekili Ahmed Hamdi, "İslâmiyet ve Taaddüd-i Zevcât VI", *Sebilürreşâd*, 13 Şubat 1329, Adet: 285, s. 394-394.

⁶¹ Mansurizade Mehmed Said, "Taaddüd-i Zevcât İslâm'da Men Olunabilir", *İslâm Mecmuası*, 8 Mayıs 1330, Sayı: 8, s. 233-238.

⁶² Mansurizade Mehmed Said, "Taaddüd-i Zevcât Münasebetiyle: Cevaba Cevap", *İslâm Mecmuası*, 22 Mayıs 1330, Sayı: 9, s. 280, 281.

⁶³ Ahmed Naim, "Müdafaât-ı Diniye: Taaddüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men Olunabilirmiş", *Sebilürreşâd*, 15 Mayıs 1329, Adet: 298, s. 216-219.

Alile, kadın ve tesettür konusunda İslamcı ve Batıcı aydınlar arasında basın organları üzerinden birçok tartışma yaşanmıştır. Bu noktada Sırat-ı Müstakim ve İctihad dergileri arasındaki kalem kavgaları dikkat çeker. Dönemin önde gelen İslamcı aydınlardan Mehmed Âkif, aile kurumundaki bozulmayı, devletin son döneminde kaybedilen savaflara ve yaşanan göçlere bağlamıştır. Muhammed Ferid Vecdi ise kadınların erkeklerle aynı ortamda çalışmalarını, kadınlara haksızlık olarak değerlendirmiş, Batı medeniyetinin kadınlara hakiki bir hürriyet vermediğini, esas hürriyetin tesettür ile kadınlara verildiğini iddia etmiştir. Şapka giyilmesi ve Batılılaşma konularında dönemin İslamcı isimlerinden İskilipli Mehmet Atif ise Batıları taklit etmenin ve şapka giymenin İslam'a göre meşru olmadığını belirtmiştir. Musa Kazım ise insanlığın medeniyet hususunda en yüksek konuma gelmesinin ilk kaynağını "aile" kabul etmiş ve bunun için de İslamî usullere uygun bir evlilik ve aile yapısının gerekli olduğunu şart koşmuştur.

Samizade Süreyya ise kadınların eğitim hakkının olmadığı toplumumuzda, erkeklere verilen eğitimin de bir anlam ifade etmeyeceğini söyler. Fatma Nezihe Hanım da kadınlara eğitim hakkının verilmeden, tesettür meselesinin tartışılmasının yanlış olduğunu ifade etmiştir. Dönemin diğer bir kadın yazarı Fatma Aliye, İslam'ın kadın haklarına engel olmadığını, Müslüman kadınların kadın haklarına sahip olduğundan bahsetmiştir. Yine İslamcı aydınlardan Mahmut Esat ise, İslamiyet'in kadınlara verdiği hakların onlara verilemesi halinde, Avrupalı kadınların kadınlarımıza gıpta edeceklerini iddia etmiştir.

Türkçü aydınlar da yazılarında aile ve kadın meselesinin üzerinde durmuşlardır. Bu bağlamda Ethem Nejat, aileyi hayatın ve toplumun en mükemmel aynası olarak görürken, Nafi Atuf ise aile müessesesinin sağlam zemine oturması için görücü usulü yerine evlenecek geçlerin birbirini tanımaları gerektiğine ve evliliklerde iki tarafın da rızasının şart olduğuna dikkat çekmiştir. Konyalı Ahmet Şevki de Beyanülhak'da Avrupa'nın her açıdan örnek alınmaması gerektiğini ve Avrupaî hayat tarzının, bizim hayat tarzımıza uygun olmadığını belirtmiştir. Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti'nin yayın organı Kadınlar Dünyası yazarlarından Nimet Cemil, Osmanlı'daki kadınların hem eğitim hem de içtimai hayatta birçok haktan mahrum olduklarını söylemiştir. Dönemin önemli kadın yazarlarından Müfide Ferid, Darülfünun'a giden kızların zaten iş hayatında erkeklerin arasında olacağından dolayı, kızların Darülfünun'da da erkeklerle birlikte eğitim almaları gerektiğini savunmuştur.

Abdullah Cevdet ise İslamcı aydınlara karşı çıkmış ve Müslümanlığın kıyafette olamadığını, işlerde ve fiillerde olduğunu, serpuşlardan evvel serlerin değişmesi gerektiğini ve eğer büyük millet olmak istiyorsak, onlar gibi giyinmemiz gerektiğini söylemiştir. Aynı fikirde olan Kılıçzade Hakkı, kıyafetimizin milli olmadığını ve şapka giymenin de İslamiyet açısından hiçbir sakıncası olmadığını açıklamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Cevdet, "Tesettür Meselesi", İctihad, 15 Ağustos 1327, Numara: 29, ss. 809-811.
- Abdullah Cevdet, "Yaşamak Korkusu", İctihad, 15 Teşrin-i Sâni 1327, S. 35, s. 913.
- Abdullah Cevdet. "Şapka-Fes", İctihad, No: 169,1 Eylül 1924, ss. 3413-3414.
- Ahmed Naim, "Müdafaât-ı Diniye: Taaddüd-i Zevcât İslâmiyet'te Men Olunabilirmiş", Sebilürreşâd, 15 Mayıs 1329, Adet: 298, ss. 216-219.
- Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât I", Sebilürreşâd, 5 Kânun-i evvel 1329, Adet: 275, ss. 226-228.
- Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât II", Sebilürreşâd, 12 Kânun-i evvel 1329, Adet: 276, ss. 243-244.
- Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât III", Sebilürreşâd, 19 Kânun-i evvel 1329, Adet: 277, ss. 258-260.
- Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât IV", Sebilürreşâd, 9 Kânun-i sani 1329, Adet: 280, ss. 309-312.
- Aksekili Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât V", Sebilürreşâd, 2 Şubat 1329, Adet: 284, ss. 379-381.

YALÇINKAYA, A. (2022), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Akan Nehir: "Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydınlarının Aile, Kadın ve Kıyafet Konuları Hakkındaki Bakışları", AUSBD, 5 (9), 65-78

Akseki Ahmed Hamdi, "İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât VI", Sebilürreşâd, 13 Şubat 1329, Adet: 285, ss. 394-394.

Aslan, Taner, "İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 21, Ağustos 2008, ss. 345-377.

Celal Nuri, Kadınlarımız, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331.

Celal Nuri, Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye, Çağaloğlu Matbaa-i İctihad, İstanbul 1330.

Ersoy, Mehmed Âkif Tevhid Yâhud Feryâd, Safahat, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.

Ethem Nejat, "Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile", Türk Yurdu, C. I, S. 8, 23 Şubat 1327, s. 244.

Fatma Aliye, "Kadın Nedir?", Yeni Mecmua, 22 Teşrin-i sani 1917, Sayı: 20, ss. 417-417.

Fatma Aliye, "Tarik-i Mesaide Kadın", Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, 1 Kânun-i evvel 1917, Numara: 13-44, ss. 291-292.

Fatma Nezihe, Beyanülhakk, 16 Ağustos 1326, Adet: 75, ss. 1455-1456.

Hasan Hikmet, "İctimâyiatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Hürriyet-i Nisvân", Sırat-ı Müstakim, 16 Mayıs 1339, S. 528-529, s.369.

İctihad, "Şapkanın Tarihi", 15 Kanun-i evvel 1925, Nu: 194, s. 3716.

İskilipli Mehmet Atıf, Frenk Mukallitliği ve Şapka, Matbaa-i Kader, İstanbul 1340.

İskilipli Mehmet Atıf, Tesettür-i Şer'î, Matbaa-i Âmir, İstanbul 1329.

Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", İctihad, 21 Şubat 1328, Numara: 55, ss. 1226-1228; İctihad, 7 Mart 1328, Numara: 57, ss. 1261-1264.

Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", İctihad, 21 Şubat 1328, Numara: 55, 21 Şubat 1328, ss. 1226-1228.

Kılıçzade Hakkı, Akvemü's Siyer Münasebetiyle Yusuf Suad Efendi'ye Tahsisen Softalara Ta'mimen Son Cevap, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, Birinci Tab', İstanbul, 1331.

Kılıçzade Hakkı, İtikadât-ı Batılâya İlân-ı Harp, İkinci Tab', Şems Matbaası, Dersaadet 1336.

Konyalı Ahmed Şevki, "Müslümanlarda Aile Hayat", Beyanülhak, C. 2, S. 71, 19 Temmuz 1326, ss. 1392-1393.

Kuran, Ercüment Atatürkçülük Üzerine Denemeler, Ankara, 1981.

Kurdaş, M. Çağlar, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 29, S. 1, Ocak – 2019, ss. 399-411.

M. Fevzi, "Terbiye-i Nisvân, Terbiye-i Milliye'nin Mi'yarıdır", İ'tisam, 8 Mayıs 1335, Adet: 24, ss. 178-180.

M. Fevzi, "Terbiye-i Nisvân, Terbiye-i Milliye'nin Mi'yarıdır", İ'tisam, 29 Mayıs 1335, Adet: 27, ss. 220-222.

M. Şükrü, "İslamiyet ve Medeniyet", Beyanülhak, 18 Kânun- sâni 1326, Adet: 95, ss. 1779-1780.

Mahmud Esat, "Tesettür-i Nisvân Meselesi Hakkında Son Bir Söz", Sebilürreşâd, 2 Kânun-i sâni 1329, Adet: 279, ss. 289-290.

Mansurizade Mehmed Said, "Taaddüd-i Zevcât Münasebetiyle: Cevaba Cevap", İslâm Mecmuası, 22 Mayıs 1330, Sayı: 9, ss. 280, 281.

Mansurizade Mehmed Said, "Taaddüd-i Zevcât İslâm'da Men Olunabilir", İslâm Mecmuası, 8 Mayıs 1330, Sayı: 8, ss. 233-238.

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını", Sırat-ı Müstakim, 28 Ağustos 1324, Adet 3, ss. 42-45.

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 1. Fasıl", Sırat-ı Müstakim, 4 Eylül 1324, Adet: 4, s. 57.

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 10. Fasıl", Sırat-ı Müstakim, 6 Teşrin-i sani 1324, Adet: 13, ss. 203-205.

YALÇINKAYA, A. (2022), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Akan Nehir: "Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydınlarının Aile, Kadın ve Kıyafet Konuları Hakkındaki Bakışları", AUSB, 5 (9), 65-78

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 5. Fasıl", Sırat-ı Müstakim, 2 Teşrin-i evvel 1324, Adet: 8, ss. 122-127.

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 9. Fasıl", Sırat-ı Müstakim, 23 Teşrin-i evvel 1324, Adet: 11, ss.173-176.

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını, Bir Nazar-ı İcmâli", Sırat-ı Müstakim, 18 Kânun-i evvel 1324, Adet: 19, ss. 303-304.

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını, Bir Nazar-ı İcmâli", Sırat-ı Müstakim, 18 Kânun-i evvel 1324, Adet: 19, ss.303-304.

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 10. Fasılın Mâba'di", Sırat-ı Müstakim, 13 Teşrin-i sani 1324, Adet: 14, ss. 218-220.

Mehmed Akif, "Müslüman Kadını 13. Fasıl", Sırat-ı Müstakim, 11 Kânun-i evvel 1324, Adet: 18, ss. 285-286.

Musa Kazım, "Hürriyet-Müsavât IV". Sırat-ı Müstakim, 4 Eylül 1324, Adet: 4, s. 54.

Musa Kazım, "Hürriyet-Müsavât V". Sırat-ı Müstakim S. 5, 11 Eylül 1324, s. 68.

Musa Kâzım, "Hürriyet-Müsavât", Sırat-ı Müstakim, S:2, 21 Ağustos 1324, s.21.

Mustafa Fazıl, "Kızların Talim ve Terbiyesi I", Malumat, 26 Mayıs 1310, Numara 16, ss. 125-126.

Mustafa Sabri Efendi, "Din-i İslâm'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden Taaddüd-i Zevcât", Beyanül Hak, 1 Kânun-i evvel 1324, Adet: 11, s. 226-231.

Müfide Ferid, "Darülfünun'da Kadın", Büyük Mecmua, 23 Nisan 1335, Numara: 6, s. 90.

Nafi Atuf, "Aile Münasebetlerimiz", Türk Yurdu, C. 14, S. 8 (158), 15 Haziran 1334, ss. 252-254.

Nimet Cemil, Kadınlar Dünyası, 9 Mayıs 1330, Numara: 142, ss. 4-5.

Rıza Tevfik, "Kadın Meselesi Etrafında", İctihad, 23 Şubat 1329, Numara: 94, ss. 2097-2101.

Sabiha Zekeriya, "Kadınlar ve İntihabat", Büyük Mecmua, 30 Teşrin-i evvel 1919, Numara: 14, s. 218.

Sabiha Zekeriya, "Kadınlara Çalışma Hakkı", Büyük Mecmua, 18 Eylül 1919, Numara: 11, s. 170.

Sabiha Zekeriya, "Kız Darülfünunu Meselesi", Büyük Mecmua, 17 Nisan 1919, Numara: 5, s. 67.

Sabiha Zekeriya, "Türk Kadınlığının Terakkisi", Büyük Mecmua, 6 Mart 1919, Numara: 1, s. 12.

Samizade Süreyya "Bizde Aile Hayatı", İctihad, 29 Mayıs 1330, S. 108, s. 149.

Samizade Süreyya, Taarüf-i Müslimîn, 25 Teşrin-i sani, 1326, C. II, ss. 3-5.

Sancar, Serpil, Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

Sebilürreşâd, "Türk Kadını Frenkleşiyor", 27 Nisan 1338, Adet: 499, ss. 54-55.

Selanik Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye, "Tesettür-i Şer'î", Beyanü'l-Hak, 20 Haziran 1327, Adet: 117, ss. 2135-2136.

Yalçın, E. Semih, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nin Kaynakları, Berikan Yayınları, Ankara 2003.